

Чукут Світлана Анатоліївна,
канд.філос.наук, докторант
Української Академії державного
управління при Президентові України

Творча еліта: теоретико-методологічний аспект

В наш час суцільної трансформації всіх сфер суспільного життя одним із актуальних питань є з'ясування того, хто і як саме має очолювати ці процеси, безпосередньо визначати їх сутність та впливати на них. Зокрема на розвиток духовної культури того чи іншого суспільства особливий вплив має еліта як творча, так і правляча. Проте, якщо правляча еліта в сфері духовної культури визначає Що Саме і Як Саме повинні засвоювати, вивчати, сприймати за своє громадяни тієї чи іншої держави з усієї різноманітної культурної спадщини людства, а також - Що Саме і Для Чого Саме повинні творити митці цієї держави, то творча - керується передусім не державними, а особистісними цінностями, творить та активізує спадщину духовної культури, виступаючи носієм неформальної спадкоємності. Саме від рівня розвитку, освіченості, професіоналізму еліти залежить, в якому напрямку здійснюється процес спадкоємності в духовній культурі.

Духовна культура є результатом суспільної творчості, яка, за виразом А. Тойнбі, є роботою або творців-одинаків, або, щонайбільше, творчих меншин; і з кожним успішним кроком уперед переважна більшість членів суспільства залишається позаду [1, с.218]. Слід зазначити, що могутні суспільні сили сучасності - демократія та індустріалізм - виникли також в надрах творчої меншості, а основна маса людства досі лишається на тому самому інтелектуальному та духовному рівні, на якому вона перебувала ще тоді, коли грандіозні нові соціальні сили тільки почали зароджуватися.

Те, що розвиток цивілізацій є заслугою творчих індивідів або творчих меншин, має своєю передумовою те, що нетворча більшість залишатиметься позаду, аж поки першопроходці винайдуть засіб підтягти ар'єргард до власних, далеко висунутих уперед позицій. Проблема, як спонукати нетворчу більшість відгукнутися на заклик творчої меншості має дві альтернативи: одну - практичну, другу - ідеальну: або маса має пережити той самий досвід, який сприяв перетворенню творчих індивідів, або вони повинні наслідувати його зовнішні ознаки, інакше кажучи, вдатися до мімезису. На практиці друга

альтернатива є єдиною можливою для всього людства, крім незначної меншості. Мімезис - це найкоротший шлях, по якому народні маси можуть іти за своїми духовними провідниками.

Мімезис - це загальна властивість суспільного життя, притаманна і примітивним суспільствам, і цивілізаціям, але діє вона неоднаково в цих двох різновидах суспільства. Так, у статичних примітивних суспільствах мімезис спрямований на старшу генерацію живих і мертвих предків, що уособлюють “кору звичаю”, тоді, як у цивілізованих суспільствах зразком для наслідування стають творчі особистості, які вирвалися за межі усталених уявлень [1, с. 220]. Мімезис сприяє набуванню суспільних “якостей” - здібностей, емоцій або ідей, не властивих людині від природи, таких, якими вона ніколи не володіла б, коли б не зустріла й не наслідувала тих, хто ними володів.

Спочатку творчі особистості переходять від діяльності до екстазу, а потім - від екстазу знову до діяльності уже в новій, значно вищій площині. Це можна визначити як відхід-і-повернення. Відхід дає змогу особистості усвідомити свої внутрішні сили, які могли б залишитися непробудженими, якби вона на певний час не звільнилася від своїх суспільних тенет. Такий відхід може бути добровільним з її боку, а може й спричинятися обставинами, незалежними від її волі; але в обох випадках відхід стає приводом, а то й необхідною умовою для духовного оновлення творчої особистості. Але духовне оновлення саме по собі може не мати ані конкретної мети, ані навіть сенсу, якщо не стане прелюдією до повернення оновленої особистості в те суспільне середовище, яке вона залишила: тобто в те оточення, від якого людина як суспільна істота не може відокремитись назавжди, не зрікшись свого людського “я”. Саме повернення є сутністю і кінцевою метою всього процесу.

Слід зазначити, що слабкість мімезису полягає в тому, що це чисто механічна реакція на зовнішнє подразнення, а отже виконувана дія є такою, яка ніколи не могла би бути здійснена виконавцем за власною ініціативою [1, с. 275]. Таким чином, дія мімезису не самовизначається, і надійною гарантією її реалізації виступає кристалізація цієї здатності у звичці або у звичаї, саме так як воно насправді відбувається в примітивних суспільствах.

По суті, творчі особистості, які йдуть у авангарді цивілізації і вдаються до механізмів мімезису, наражаються на подвійний ризик невдачі - в негативному аспекті і в

позитивному. Тут можна провести певну аналогію між ситуаціями, в які потрапляє національна аристократія (за В. Липинським), та творча меншість (за А. Тойнбі). Так, на думку В. Липинського, скрізь і завжди є активна меншість, яка організує, здійснює керівництво і править - і є пасивна більшість, яку організують, якою керують і правлять [2]. Не лише в кожній нації, а й у будь-якому людському колективі є активна меншість зі стихійною схильністю до влади, керівництва, організації, і пасивна більшість, яка це керівництво, владу, організацію від активної меншості або сприймає, або не сприймає, і тоді, відкидаючи владу, керівництво і організацію цієї слабшої активної меншості, приймає владу, керівництво і організацію іншої, сильнішої активної меншості. Скрізь, де з'являється якась форма громадського об'єднання людей, отже, і серед всякої нації неодмінно зароджується боротьба між нижчим, безпосереднім, егоїстичним інтересом одиниці і вищим, опосередкованим, а тому для одиниці менше зрозумілим, загальним інтересом колективу. Через це своє керівне завдання виконує лише така меншість, яка, захищаючи громадську єдність колективу, бореться з течіями, що його розкладають, і змушує в той чи інший спосіб своїх окремих членів поступатись своїми егоїстичними інтересами інтересам колективу.

Цю активну правлячу та організуючу меншість нації, незважаючи на її ті чи інші ознаки та на час і місце її появи, В. Липинський називає національною аристократією, тобто людьми, найкращими в нації на підставі того, що вони власне в даний момент очолюють організаційні (політичні, культурні, економічні) установи даної нації, що їм належить влада, і що немає серед кандидатів до влади інших активних груп нації - таких, які б були від них кращі та сильніші і тому могли цю панівну аристократію усунути. Дослідник звертає свою увагу також на постійне відновлення або зміни аристократії, головна причина якого коріниться в тому, що матеріальна культура нації, яка розвивається під керівництвом даної аристократії, виходить за межі старих політичних організаційних форм, створених для нації владою аристократії. Під впливом цього процесу, за панування всякої аристократії формуються нові активні групи, які, спираючись на нові умови громадського життя, що виникли під пануванням старої аристократії, мають бажання останню усунути, захопивши владу в свої руки відповідно до своїх відмінних устремлень, інакше організувати і керувати нацією.

Цей більш-менш гострий фермент у сильних і життєздатних націй закінчується зазвичай тим, що здорові і сильні частини старої аристократії залучають до себе за рахунок певних взаємних поступок найсильніші і найактивніші групи нових керівників, і таким чином утворюється нова національна аристократія, яка у вищих організаційних політичних формах продовжує справу попередньої. Коли серед якоїсь нації припиняється цей процес еволюційної регенерації аристократії, настає її більш радикальна зміна, іноді під впливом зовнішньої війни, що вимагає напруження всіх сил нації, іноді під впливом внутрішньої революції. Подальший розвиток такої нації продовжується під владою аристократії, яка вийшла переможницею з цієї зовнішньої чи внутрішньої війни або ж затримується, коли така нова національна аристократія не зорганізувалася. Тоді нація звичайно потрапляє “в неволю”, тобто під керівництво чужих, сильніших, ніж власна, національних аристократій, іноді перестаючи при цьому бути нацією. Бо без своєї власної національної аристократії - без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб зорганізувати пасивну більшість нації з середини, і тим самим захистити її від будь-яких ворожих зазіхань зовні - немає і не може бути нації.

Переходячи до аналізу рис, які характеризують будь-яку національну аристократію у всіх націях і за будь-яких історичних умов її існування, слід розпочати, на думку В.Липинського, з першої риси, а саме: матеріальної сили [2, с. 447]. Щоб її здобути, національна аристократія повинна:

- мати бажання правити і організовувати, тобто мати ірраціональну, стихійну волю до влади, - бути стихійно “імперіалістичною”;
- безпосередньо або опосередковано володіти: засобами війни і оборони своєї нації, тобто володіти державним апаратом і армією; засобами матеріального виробництва своєї нації, які вона під керівництвом своєї аристократії виробляє для боротьби за своє існування, як з природними умовами, так і з іншими націями.

Але при незмінності цих ознак матеріальної сили національної аристократії, в самій формі її виявлення, інакше кажучи: в методах організації своєї волі до влади і володінні засобами війни та засобами виробництва - спостерігаються певні розбіжності між національними аристократіями як різних націй, так і однієї нації в різні часи її історичного існування. Причина таких розбіжностей (неоднорідності методів організації національної аристократії і методів володіння засобами війни і засобами виробництва)

полягає в тому, що для влади однієї матеріальної сили замало. Крім цього, будь-яка національна аристократія, прагнучи панувати над пасивними масами нації, має користуватися серед них моральним авторитетом. Не достатньо прагнути до влади і навіть володіти (опосередковано чи безпосередньо) державним апаратом та землею і фабриками своєї нації - потрібно ще так зорганізувати власне прагнення влади і володіти засобами війни і засобами виробництва, щоб ці влада і сила мали на думку пасивної маси нації, моральне підґрунтя, моральне виправдання.

Моральний авторитет національної аристократії закладений в основу законності влади і правової свідомості всіх націй в ті часи їх історичного існування, коли влада була дійсно владою, коли аристократія була дійсно аристократією і коли кризи авторитету не приводили до руйнування життя націй. Існування кодифікованих законів зовсім не означає, що масам властиве почуття законності і вони шанують закон. Моральний авторитет національної аристократії випереджає кодифікацію законних норм, які виникли під керівництвом і владою цієї аристократії. Існування, наприклад, сучасного європейського кодифікованого права може слугувати лише доказом того, що нації Європи колись мали свої морально авторитетні аристократії. З їх занепадом, зі занепадом їх морального авторитету і законності їх влади, зникає і кодифіковане право, що з такої авторитетної влади виникло. Лише поява нової матеріально сильної і морально авторитетної аристократії може закласти основи для нових, дійсно шанованих авторитетних правових кодексів всякої нації.

Фактичний моральний авторитет національної аристократії залежить від взаємодії двох чинників:

- 1) громадської моралі тих, хто хоче правити, тобто від громадської моралі національної аристократії;
- 2) ступеня прийняття тими, кого організують, ким правлять (пасивними масами), тих форм громадської організації, які відповідно до своїх моральних норм створює активна національна аристократія.

Отже, повертаючись до А. Тойнбі, для творчої меншості існує можливість невдачі в негативному аспекті - а саме те, що провідники самі можуть підпасти під вплив гіпнозу, яким вони діють на своїх послідовників. У цьому випадку слухняність "рядового складу" буде куплено за катастрофічно високу ціну втрати ініціативності командирами. Коли

провідники перестають вести вперед, їхнє перебування при владі перетворюється на зловживання нею.

Соціальна проблема, яка постає перед творцем, коли він повертається зі свого “відходу” й поновлює спілкування з масами своїх співвітчизників, полягає в тому, як підняти середній рівень безлічі пересічних людських душ до вищого рівня, якого пощастило досягти самому творцеві; і як тільки він береться за вирішення цього завдання, то усвідомлює, що більшість рядових членів суспільства неспроможні жити на цьому вищому рівні. В цій ситуації він може відчувати спокусю спробувати знайти простий вихід, що полягає в підтягуванні якоїсь однієї здібності на вищий рівень, не дбаючи про особистість у цілому. Це означає, виходячи із самого принципу, змусити людину однобічно розвиватися. Найлегше досягти таких результатів у механічній техніці, оскільки з усіх елементів культури найпростіше виокремити і передати її механічні складові. Як вважає А. Тойнбі, неважко вивчити на механіка людину, чия душа в усіх інших її куточках залишається примітивною і варварською. Але інші можливості можна також спеціалізувати й довести до гіпертрофічної досконалості в такий самий спосіб [1, с. 301].

Тиранічне позбавлення соціально скривджених меншин багатьох громадянських прав стимулювало їх розвиток та прагнення досягти великих успіхів у галузях діяльності доступних для них. Утиски, що стимулюють пригноблену меншину на героїчну відповідь, мають також тенденцію деформувати її людську природу. І те, що властиве соціально пригнобленим меншинам, властиве і технологічно спеціалізованим більшостям.

Слід проаналізувати також очевидне, як на думку А. Тойнбі, явище, яке він називає “помстою творчого дару” [1, с. 304]. Так, коли розглянути творчі відгуки на два або більше послідовні виклики, то можна помітити, що, як правило, вони ніколи не надходять від однієї і тієї самої творчої меншості. Найчастіше частина суспільства, яка найбільше відзначилася в одному виклику, зазнає очевидної невдачі у спробі відповісти наступному. Такою є помста творчого дару. Ця ситуація значно поширена в реальному житті, тобто успіх на одному історичному етапі обертається проти свого творця на наступному етапі.

“Помста творчого дару” може призводити до суспільного занепаду двома різними способами. З одного боку, вона зменшує кількість можливих кандидатів на роль творця перед обличчям того чи іншого можливого виклику, бо відкидає тих, хто успішно відповів

на останній виклик. З другого - подібна дискваліфікація тих, хто відігравав роль творця в попередньому поколінні, приведе колишніх творців у перші ряди опозиції до тих, хто зуміє вдало відгукнутися на новий виклик; а ці колишні творці, з огляду на їх минулу творчу діяльність, матимуть значний вплив на суспільство, до якого вони належать разом з новими творцями. За таких обставин вони вже не допомагатимуть суспільству просуватися вперед; навпаки, уникатимуть цього. Це уникання можна розглядати як пасивну поступку помсті творчого дару.

Таким чином, за А. Тойнбі, можна пояснити природу занепаду цивілізацій трьома основними причинами:

- втратою творчої сили творчою меншістю, яка відтоді перетворюється лише на панівну меншість;
- зворотною відмовою більшості підкоритися тепер уже тільки панівній меншості й наслідувати її поведінку через мімесис;
- і як наслідок - втратою соціальної єдності суспільством у цілому.

В ідеалі кожна нова соціальна сила, покликана до життя творчими меншостями, має одержати нові інститути, через які вона діятиме. В реальності часто трапляється, що їй доводиться діяти через старі призначені для інших цілей інститути. Ці інститути переважно непридатні для нових завдань. Як наслідок: або старі інститути будуть знищені революцією, або вони виживуть і почнуть деформувати нові сили, які діятимуть через них (і це призведе до "соціального застою"). Революцію можна визначити як затриманий акт мімесису; соціальний застій - як крах мімесису. Якщо суспільні інститути гармонійно пристосовуються до соціальних сил, розвиток триватиме; якщо доходить до революції, розвиток стає небезпечним; якщо виникає соціальний застій, можна ставити діагноз занепаду.

З наведеного вище можна зробити висновок, що соціальний механізм формування творчої еліти зумовлений насамперед природою функцій та ролей, що їх виконує чи має виконувати кожна національна еліта в суспільному розвитку, а саме:

- носія спадкоємності національної культури, яка забезпечує ідентичність народу;
- генератора нової інформації (примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу нації тощо), необхідної для здобуття вищого рівня соціального розвитку;

- провідника народу на шляху національного відродження та суспільного поступу;
- активного учасника взаємопроникнення вітчизняного та світового досвідів, з метою визнання країни світовою громадськістю та підвищенням її міжнародного авторитету;
- акумулятора знакових систем культурного поля інших народів та ініціатора загальнолюдського спілкування й діалогу між народами;
- творця національної духовної культури;
- охоронця духовних цінностей, історичної пам'яті, традицій тощо з метою консолідації нації;
- рушій національної ідеї, її трансформації за нових історичних обставин [3, с. 5-6].

Розглядаючи ще один зріз проблеми співвідношення еліти та народу - стосунки між творчою особистістю та натовпом, передусім слід зазначити, що крайнощі корисні лише для теорії - вони допомагають краще проаналізувати, дослідити сутність того чи іншого явища. На практиці завжди слід шукати компроміс, щоб позитивні моменти врівноважували негативні; взаємодоповнювали один одного. Бо якщо один з них починає превалювати, існує небезпека перетворення його на свою протилежність. Як приклад можна навести дуплексів в "Едемі" С. Лема, де проблема людського щастя вирішується за допомогою усунення самої причини виникнення однієї з глобальних проблем людства - проблеми самотності. С. Лем описує суспільство (яке не випадково називається Едем - від слова "рай"), члени якого просто зобов'язані жити парами, навіть ходити парами. Ті, хто не підкоряється цим законам, осуджуються і навіть караються суспільством. Таким чином, ідея щастя доводиться до абсурду і перетворюється на свою протилежність.

Натовп потрібен для того, щоб могла існувати особистість. А особистість своєю появою визначає (окреслює) натовп. Без натовпу не може бути особистості (бо особистість є його запереченням) і навпаки.

Слід створити певні (сприятливі) умови в суспільстві, щоб людина змогла вільно обирати свій шлях: легкий - з протоптаними багатьма іншими людьми стежками; тяжкий, коли людині самій доводиться прокладати їх у напрямку, відомому лише їй чи невеликій групі її однодумців. Вибір цього шляху повинен залишатися за самою людиною. І саме в цій можливості вибору проявляється рівень розвитку даного суспільства. Встановлюється

певна залежність - чим більше різноманітних можливостей вибору має людина, тим вище рівень розвитку суспільства, і навпаки.

У стосунках між особистістю та натовпом можна визначити дві позиції, точніше сказати, два типи ставлення особистості до натовпу:

1) “паралельний” чи “раціональний” (самозбереження), орієнтований на життя за будь-яких умов (на виживання);

2) “перпендикуляр” чи “революційний” (самогубство), орієнтований на смерть, свідомо відмова від життя, несумісного з переконаннями особистості.

Спинимось більш докладно на цих типах відносин. Перший тип означає життя особистості за своїми власними правилами, законами, принципами, не зраджуючи їх. Усвідомлювати абсурдність навколишнього існування, руйнацію його (культури, звичаїв тощо), але відкрито при цьому не виступати (не заперечувати, не протистояти) проти цього, а просто жити паралельно з ним, тобто “не битися головою об стінку, а оминати її”, писати твори, передавати свої знання про світ, свій світ учням за допомогою науки, освіти тощо. Але не втручатися в сферу державних інтересів, зокрема в сферу політики, не намагатися їх змінити на практиці. Цей підхід може, хоча і повільно, без особливого насильства привести до змін в суспільному житті.

Другий тип характеризується відкритою конфронтацією з існуючими правилами, законами суспільного життя. Особистість тут намагається змінити їх, втручаючись з цією метою в сферу політичного життя, державобудівництва. Цей тип стосунків між особистістю та натовпом може мати два наслідки:

1) в переважній більшості випадків призводить до фізичної загибелі (фізичного чи духовного знищення) особистості, зусилля якої зводяться нанівець;

2) ймовірність “мімезису” (за визначенням А. Тойнбі) - підхоплення її ідей масами, що призводить до реальної зміни суспільного життя. Прикладом - можуть слугувати революції. В цій ситуації елемент насильства є обов’язковим.

Своєрідним підсумком викладеного можуть бути слова Антуана де Сент-Екзюпері з твору “Військовий льотчик”: “Проте безладний натовп, якщо в ньому є хоча б одна людина, в свідомості якої він вже об’єднаний, перестає бути безладним натовпом. Каміння на будівництві лише здаються безладною купою, якщо десь на будівництві загубилась

хоча б одна людина, яка уявляє собі з нього майбутній храм. Я спокійний, якщо під розкиданим добривом приховане зерно. Зерно втягне його соки та проросте” [4].

Література:

1. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 1. - К.: Основи, 1995. - 614 с.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Політологія. Кінець XIX - перша половина XX ст.: Хрестоматія. - Львів: Світ, 1996. - С. 328-477.
3. Вовканич Степан. Національна еліта та інтелектуальний потенціал нації // Філософська і соціологічна думка. - 1996. - №7-8. - С. 3-15.
4. Сент-Екзюпери де А. Военный летчик. - Соч., Кишинев, 1973. - С. 321.